
This is an electronic reprint of the original article.
This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Savolainen, Panu; Laine, Laura; Wirkkala, Elina; Saarinen, Lauri; Huttunen, Marko
Historiallisen arkeologian näkökulma uuden ajan alun kivikirkkoon

Published in:
SKAS

Julkaistu: 01/01/2018

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Published under the following license:
Määrittelemätön

Please cite the original version:
Savolainen, P., Laine, L., Wirkkala, E., Saarinen, L., & Huttunen, M. (2018). Historiallisen arkeologian näkökulma uuden ajan alun kivikirkkoon: Tapaustutkimus Keminmaan vanhasta kirkosta. *SKAS*, (2), 40-64. http://www.skas.fi/wp-content/uploads/2019/08/SKAS_2_2018.pdf

This material is protected by copyright and other intellectual property rights, and duplication or sale of all or part of any of the repository collections is not permitted, except that material may be duplicated by you for your research use or educational purposes in electronic or print form. You must obtain permission for any other use. Electronic or print copies may not be offered, whether for sale or otherwise to anyone who is not an authorised user.

PANU SAVOLAINEN, LAURA LAINE, ELINA WIRKKALA,
LAURI SAARINEN & MARKO HUTTUNEN

HISTORIALLISEN ARKEOLOGIAN NÄKÖKULMA KESKIAJAN JA UUDEN AJAN ALUN KIVIKIRKKOON

TAPAUSTUTKIMUS KEMINMAAN VANHASTA KIRKOSTA

Documentary Archaeology of an Early Modern Stone Church.
A Case-study of the Old Church of Keminmaa.

The article examines the old church of Keminmaa (built in 1520–1550 and abandoned in the 1790s) as a case study in documentary archaeology. The cross-reading of archaeological evidence and written sources reveals how statistically analysed data of church account books can reveal long-term patterns of gradual maintenance. In addition the results show how the written sources can enrich and complement the interpretation of dendrochronological analyses and proposes new dating to the 17th century vault paintings of the church. The article discusses also the meaning of the numerous house marks and other carvings documented in the wooden roof structures of the church. Finally, the study reflects the remote northern location of the church in the borderlands of the diocese of Turku in Northern Sweden. It discusses the possible cultural influences of the Uppsala diocese stone churches in the nearby parishes on the construction of the Keminmaa old church.

Keywords: Medieval stone churches, Keminmaa old church, roof structures, historical archaeology, house marks, church paintings

Hakusanat: Keskiajan kivikirkot, Keminmaan kirkko, kattorakenteet, historiallinen arkeologia, puumerkit, kirkkomaalaukset

JOHDANTO

Keminmaan vanha kirkko on yksi Ruotsin myöhäisimmistä keskiaikaisista kivikirkoista. Alkuaan Pedersören kapeliseurakunnaksi 1300-luvun alussa perustettu Kemi itsenäistyi 1400-luvun alussa. Ainakin kaksi seurakunnan ensimmäistä kirkkoa olivat puurakenteisia, ja niiden jäännökset tunnetaan arkeologisista tutkimuksista.¹ Kivikirkon rakentaminen ajoittuu 1520–1550-luvuille, niille kolmelle

vuosikymmenelle, jolloin reformaation taloudelliset ja poliittiset uudistukset pysäyttivät useiden Ruotsin seurakuntien kirkolliset rakennushankkeet.² Monien muiden 1500-luvun alun kivikirkkohankkeiden tapaan Kemin emäseurakunnan kirkko jäi kesken. Siitä jäivät puuttumaan ainakin alkuperäiseen suunnitelmaan kuuluneet tiiliholvit.³ Kivikirkko jäi autioksi 1700-luvun lopulla, mistä syystä se on säilynyt hyvin keskiajan lopun ja uuden ajan alkupuolen asussaan.

Kuva 1. Pohjanlahden rannikon keskiaikaiset kivikirkot. Kartta: Panu Savolainen.

Keskiaikaisen Turun hiippakunnan kivikirkkojen joukossa Keminmaan maantieteellisesti erityinen. Sen pohjoinen sijainti kietoutuu keskiajan ja uuden ajan alun Pohjois-Ruotsin rajaseudun ja vahvistuvan keskusvallan ulottuvuuksiin.⁴ Kiinnostava on niin ikään yhteys Pohjanlahden rannikon läntisiin naapuriseurakuntiin (Tornio, Kalix, Luulaja, Piteå ja Skellefteå), joihin Keminmaan tapaan rakennettiin 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa kivikirkot, toisin kuin Turun hiippakunnan puoleisiin lähiseurakuntiin. Lähin keskiaikaisen Turun hiippakunnan puolella sijaitseva kivikirkko on Kaarlelassa, Keminmaalta yli 200 kilometriä etelään.⁵ (Kuva 1.)

Tässä artikkelissa tarkastelemme Keminmaan vanhaa kirkkoa Pohjois-Ruotsin uuden ajan alun kirkkojen rakentamisen ja ylläpidon näkökulmasta. Aiemmassa tutkimuksessa kirkkoa on tarkasteltu kattavasti taidehistoriallisesta⁶, rakennusarkeolo-

gisesta⁷ ja kirkkohautausten näkökulmasta⁸. Tästä syystä se tarjoaa erinomaisen lähtökohdan historiallisen ja dokumentaarisen arkeologian näkökulmalle Pohjois-Ruotsin keskiajan lopun ja uuden ajan alun kirkkojen rakentamiseen, sisätilojen koristeluun ja ylläpitoon. Laajemmassa kontekstissa pohdimme artikkelin lopussa, mitä Keminmaan tapausesimerkki kertoo Pohjanlahden pohjoisrannikon seurakuntien välisestä ideoiden ja ihmisten liikkuvuudesta uuden ajan alussa ja millaisia ulottuvuuksia dokumentaarinen arkeologia ja rakenteiden merkintöjen tutkimus avaa kirkkorakennuksen paikallisiin ja laajempiin yhteisöllisiin merkityksiin.

Historiallisen arkeologian metodologian kannalta käsittelemme erityisesti sitä, millä tavoin tekstimuotoiset asiakirjat ovat tulkittavissa tilallisesti ja materiaalisesti. Vaikka artikkelin kohteena on yksi kirkko, tavoitteena on hahmotella yksittäistapausta

Kuva 2. Kemijärven kirkon julkisivut. Kuvat: Laura Laine.

laajemmin, miten rakenteita ja tekstejä voidaan tulkita yhtäaikaaisesti uuden ajan alun vuosisatojen kirkkojen kontekstissa. Näin ollen tapaustutkimus avaa laajempia näkökulmia siihen, millaista toisiinsa kytkeytyvää tietoa tekstilähteistä ja rakennuksista on mahdollista tulkita.

Kemijärven kirkko on erinomainen kohde rakenteita ja tekstilähteitä suhteuttavalle tutkimusasetelmalle. Poikkeuksellisen kirkosta tekevät sen alkuperäiset kattorakenteet, jotka ovat säilyneet noin kymmenessä Suomen keskiajan kivikirkossa,⁹ sekä puisen holvilaipion 1600-luvun maalaukset. Kyseisellä vuosisadalla laipiomaalauksia tehtiin erityisesti Pohjanmaan kirkkoihin, mutta Kemijärven vanhan kirkon maalaukset lukeutuvat harvoihin säilyneisiin.¹⁰ 1700-luvun lopusta alkaneen autiokirkkovaiheen ansiosta Kemijärven vanha kirkko on välttynyt autenttisuutta rikkovilta moderneilta uudistuksilta lukuun ot-

tamatta joitain 1900-luvun alkupuoliskon restaurointiratkaisuja.¹¹ Kirkon rakennusosia on ajoitettu 2000-luvun alkupuolella poikkeuksellisen kattavasti dendrokronologisin analyysin,¹² mikä antaa hyvät perusteet suhteuttaa tiliaineistoja rakennusosiin juuri tämän kirkon kohdalla. Lisäksi seurakunnan arkisto on säilynyt hyvin, ja rakennushistoriallisen tutkimuksen kannalta olennaiset kirkontilit alkavat vuodesta 1649.

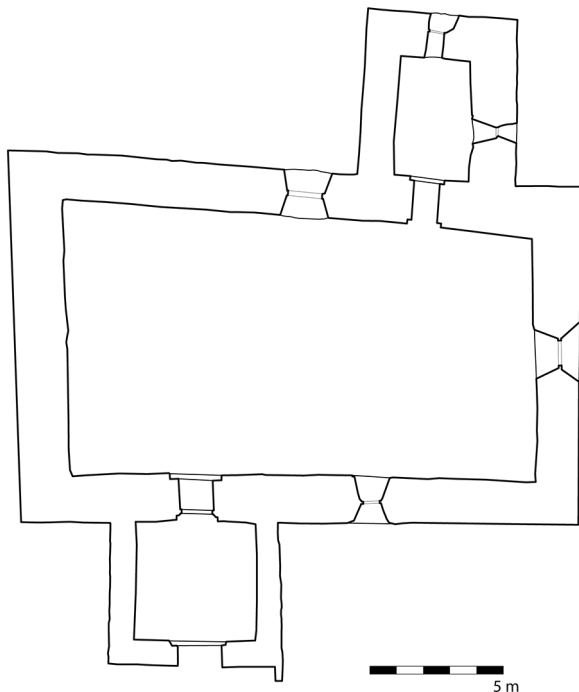
Artikkelin taustalla olevat rakennetutkimukset ja -havainnot tehtiin Kemijärven vanhassa kirkossa vuosina 2017 ja 2018 toteutetun restauroinnin ja rakennushistoriaselvityksen laatimisen yhteydessä. Sekä restauroinnista että rakennushistoriaselvityksestä vastasi arkkitehtitoimisto Livady. Rakenteiden tutkimuksesta ja dokumentoinnista vastasivat yhdessä kaikki kirjoittajat ja asiakirjalähteiden tutkimuksesta FT **Panu Savolainen**.

Tieteellinen kiinnostus keskiaikaisia kivistä kohtaan heräsi Suomessa 1800-luvun lopulla. Tuolloin, ja pitkälle 1900-luvulle, mielenkiinto kohdistui ennen kaikkea alkuperäiseen rakentamisajankohtaan, keskiaikaisiin vaiheisiin sekä rakennusprosessiin. Niihin liittyviin kysymyksiin keskiajalta säilynyt vähäinen lähdeaineisto ei juuri antanut vastauksia, vaikka on ymmärrettävää, että 1800-luvun lopulla näiden 'kansallisten monumenttien' rakentaminen pyrittiin liittämään vastailmestyneen lähdejulkaisun, *Finlands medeltidsurkunden*, epäsuoriin ja viitteellisiin tietoihin seurakunnille myönnettyistä anekirjeistä.¹³ Ainoastaan Tyrvään (Kallialan) seurakunnan 1460-luvulta alkavat tilit,¹⁴ ainoat Suomen säilyneet keskiaikaiset kirkontilit, sekä Turun tuomiokirkon 1470-luvulta alkaen laadittu kopiokirja, *Registrum ecclesiae aboensis*, sisältävät tietoa, josta voi

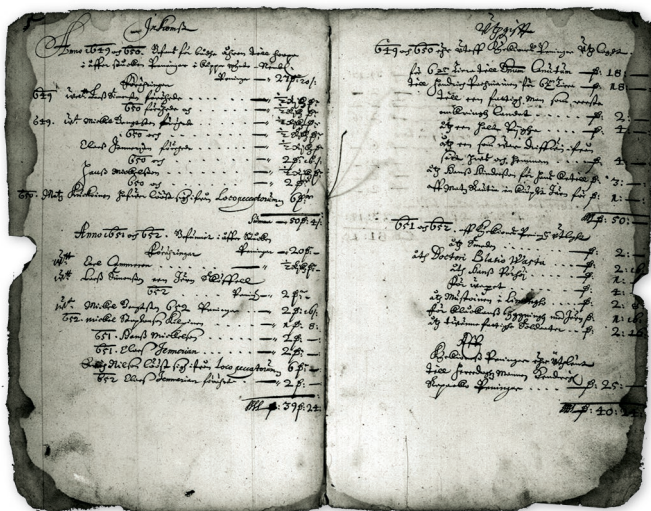
yksiselitteisesti hahmottaa tietoja rakentamisesta.¹⁵ Näin ollen Suomen keskiaikaisten kivistä rakentamisesta tällä hetkellä vallitseva käsitys pohjautuu lähes täysin rakennusarkeologiseen tutkimukseen sekä luonnontieteellisiin ajoitustuloksiin.¹⁶

Kirkkojen tutkimuksessa tilanne muuttuu, kun katse kohdistetaan 1600-luvulle. Monissa seurakunnissa vuosisadan alkupuolelta lähtien säilyneet seurakunnan arkistot antavat mahdollisuuksia tarkastella rakentamisen, korjaamisen ja ylläpidon toteutumista sekä rakenteiden että tilaaineistojen kannalta.¹⁷ Keminmaan tapaus on tässä suhteessa kiinnostava, sillä kirkon asehuone ja holvilaipio maalauksineen sekä laaja joukko korjaustoimenpiteitä ajoittuu 1600-luvun puolivälistä 1700-luvun loppuun ulottuvaan jaksoon. (Kuvat 4–7.)

Kirkontilejä on käytetty historian tutkimuksen aineistona pitäjänhistorioissa ja paikallishistoriallisissa teoksissa 1800-luvulta alkaen, mutta dokumentaarisessa arkeologiassa niitä on toistaiseksi hyödynnetty vähän. Keminmaan vanhan kirkon rakentamista koskevien asiakirjojen ja kirkon rakenteiden yhtäaikainen luenta avaakin uusia näköaloja historiallisia lähteitä hyödyntävään rakennusarkeologiseen tutkimukseen. Kirkontilejä ja muita kirkonarkistojen asiakirjoja on mahdollista käyttää rakennusosien ajoittamiseen dendrokronologian rinnalla. Tässä suhteessa ne tarjoavat täsmäntävää ja tarkentavaa tietoa. Uuden ajan alun vuosisatojen muutostöistä tai lisärakennuksista luonnontieteellisten ajoitustulosten ja asiakirjalähteiden ristiintulkinta tuo esiin tietoja, jotka kumpikin metodi yksinään käytettynä jättää näkymättömiin.

Kuva 3. Keminmaan kirkon pohjapiirros. Piirros: Laura Laine.

Kuva 4. Kemin seurakunnan kirkon tilit vuosilta 1649–1652. Merkinnot on kirjattu tilikirjaan samanaikaisesti neljän vuoden ajalta. KA, Kemin seurakunnan arkisto.

Viimeisen kolmen vuosikymmenen aikana historiallisessa arkeologiassa ja myös rakennusarkeologiassa on nostettu yhä useammin esiin kysymys arkeologisen aineiston ja asiakirjalähteiden välisistä yhteyksistä. Tekstien ja arkeologisen aineiston suhdetta on luodattu metodologisesta lähtökohdasta, jolloin esiin nousee ennen kaikkea kysymys tekstien ja esineellisten aineistojen suhteesta historialliseen tai yleensä menneisyyttä koskevaan tietoon.¹⁸ Toisaalta historiallista ja myös muistitietoaineistoa käytetään komplementaarisessa mielessä, jolloin yhteen ilmiöön, kohteeseen tai henkilöön kohdistuva tulkinta muodostetaan erilaisten aineistojen pohjalta. Historiallisessa ja dokumentaarisessa (asiakirjalähteitä tulkitsevassa) arkeologiassa on myös kiinnitetty yhä enemmän huomiota laajempiin kulttuurihistoriallisiin kysymyksenasetteluihin, kuten ihmisten, esineiden ja ideoiden yllärajaan liikkuvuuteen ja identiteetteihin.¹⁹

Kirkontilien analyysi tarjoaa mahdollisuuksia myös tekijyyttä ja esineiden ja ideoiden liikkuvuutta koskeviin tulkintoihin. Niistä on mahdollista hahmottaa rakennustöihin osallistuneiden henkilöiden nimiä

myöten, millä tavoin pitäjäteisö osallistui rakentamiseen ja miten aktiivisemmat rakennuskaudet suhteutuvat vähittäiseen ylläpitoon kuten katon korjauksiin ja tervaamiseen. Kirkontileistä voidaan myös luodata tässä artikkelissa vähemmän esiin

nostettua näkökulmaa rakennusaineiden hintoihin ja alkuperään sekä kirkon rakentamisen ja ylläpidon taloudelliseen puoleen.

KIRKONTILIT JA KOKONAISKUVA RAKENTAMISESTA JA YLLÄPIDOSTA

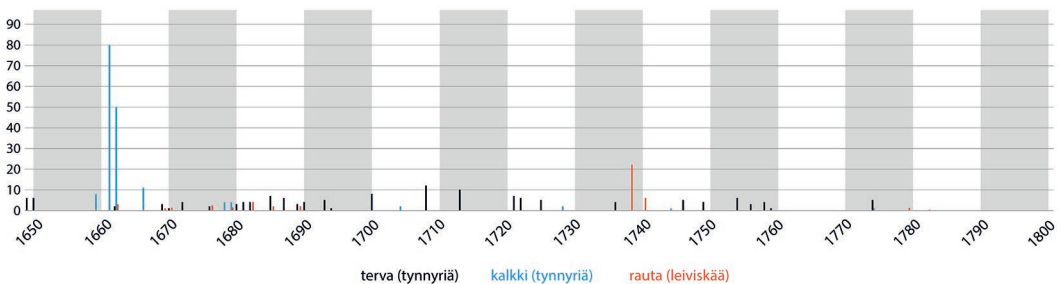
Kemin seurakunnan arkiston kirkontilit ovat säilyneet vuodesta 1649 alkaen.²⁰ Ajankohta säilyneen tilinpidon alkamiselle on Suomen seurakuntien osalta varsin tyypillinen. Hiippakunnallisen hallinnon osalta taustalla on erityisesti piispa **Isaac Rothoviuksen** (Turun piispana 1627–1652) pyrkimys seurakuntien varojen tarkempaan valvontaan, mihin liittyivät ohjeistus ja vaatimus systemaattisesta kirjanpidosta sekä vuotuisten tilien vahvistaminen piispan- ja rovastintarkastuksissa.²¹ Laajemmassa mielessä tilinpidon kehitys liittyy koko Ruotsin 1500-luvulta alkavaan keskusvallan rooliin kirkollisessa hallinnossa.

Keminmaalla, kuten monissa muissakin Ruotsin seurakunnissa, tilinpidon alkuvaiheet 1600-luvun puolivälissä kertovat uusien käytäntöjen hitaasta juurtumisesta. Periaatteessa tileihin piti ohjeiden mukaan

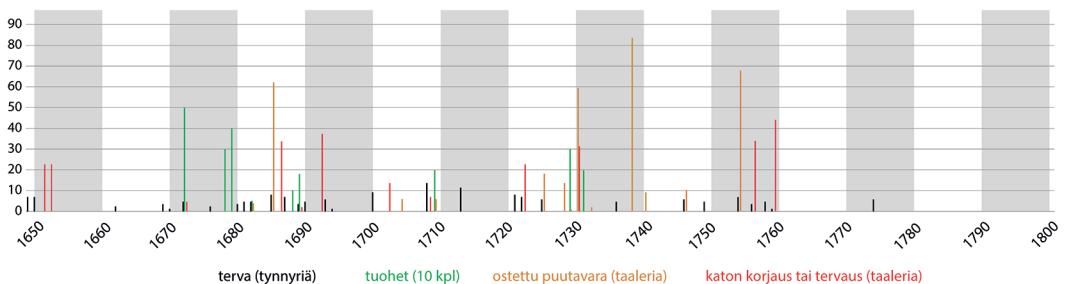
merkitä kaikki seurakunnan maksut ja saatavat tavarantoimittajien nimiä myöten. Keminmaan tilit ovat kuitenkin 1660-luvun alkuun saakka hajanaisia, ja käsialoista ja sanamuodoista havaitsee, että tietoja merkittiin tilikirjaan kerralla jopa useiden vuosien ajalta ennen rovastin- ja piispan-tarkastuksia, joissa tilit vahvistettiin (kuva 4). Näin ollen tilikirjojen tietoihin on syytä suhtautua varauksella, sillä niissä eivät välttämättä näy kaikki seurakunnan ostot.

Tilejä on myös suhteutettava seurakuntalaisten päivätyövelvollisuuteen. Jokaisella ruokakunnalla oli velvollisuus osallistua rakennustöihin sekä toimittaa tarvikkeita kirkon rakentamiseen ja korjauksiin. Näin ollen etenkin puutavara, jota osattiin veistää joka talossa, saatiin lähes kokonaisuudessaan päivätöinä. Tilien hankinnoissa näkyvät lähinnä terva, kalkki, rauta ja lasi sekä

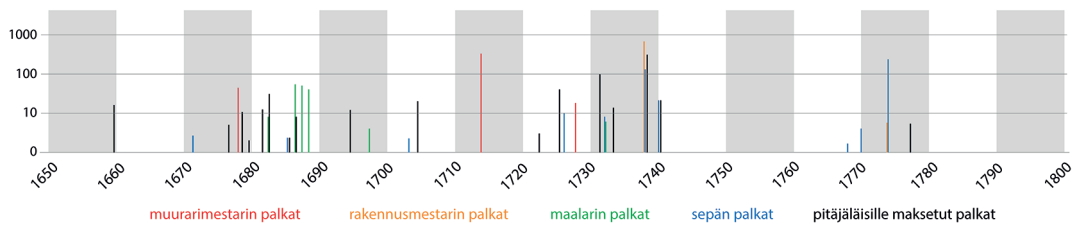
ammattimiesten kuten muurareiden, puuseppien, seppien, rakennusmestareiden ja lasimestareiden palkat – ennen kaikkea rakennustarvikkeet ja ammattityö, jota ei ollut mahdollista saada laajamittaisesti seurakuntalaisilta päivätöinä.²² Tästä huolimatta seurakunta joutui hankkimaan jonkin verran puutavaraa myös ostoina, ja myös tavalliset seurakuntalaiset saivat toisinaan työpalkkoja rakennustöistä ja esimerkiksi katon tervaamisesta (kuva 6). Talonpojat maksoivat kruununveroja 1500- ja 1600-luvuilla niin kalkkina, tiilinä, rautana kuin tuohenakin, joskin vähäisemmässä määrin kuin muina veroparseleina,²³ joten yhtä lailla näitä tuotteita on toimitettu myös päivätyövelvollisuuksina kirkon rakennustyömaille. Ajatusta siitä, että tilien hankinnat antavat verrattain luotettavan kokonaiskuvan muista kuin puutavarahankinnoista

Kuva 5. Kemin seurakunnan kalkki-, terva ja rautaostot 1649–1800. KA, Kemin seurakunnan arkisto. Kuvio: Panu Savolainen.

Kuva 6. Kemin seurakunnan tuohiostot sekä katon korjaukset ja tervaukset 1649–1800. KA, Kemin seurakunnan arkisto. Kuvio: Panu Savolainen.

Kuva 7. Kemin seurakunnan ammattikäsiyöläisten palkat ja pitäjäläisille maksetut työpalkat 1649-1800 taalereissa ja vuodesta 1777 riikintaalereissa. Kuvio: Panu Savolainen.

kuitenkin vahvistaa vuodesta 1739 alkaen säilyneiden pitäjänkokousten pöytäkirjojen vertailu tileihin.

Seuraavassa tarkastelemme, millaisen kuvan tilit antavat kirkon rakentamisesta ja miten ne kytkeytyvät dendrokronologisiin ajoitustuloksiin²⁴ sekä kirkon rakenteissa säilyneisiin jälkiin. Kuvioista on poistettu 1700-luvun lopulla puretun kellotapuln rakentamiseen ja ylläpitoon liittyneet hankinnat ja kulut.

Kirkontilien antama yleiskuva kertoo havainnollisesti ja yksityiskohtaisesti, miten kirkkoa korjattiin ja ylläpidettiin 1650-luvulta 1790-luvun loppuun, jolloin se jäi pois käytöstä. Kirkon rakennustarvikkeiden ostossa ja työpalkoissa erottuvat aktiiviset rakennusvaiheet 1680-luvulla kirkkohera **Johan Tuderuksen** (1673–1699) aikana sekä isovihaa edeltävät sekä sen jälkeiset korjaukset 1710–1730-luvuilla (kuvat 5–7). Suunnitelmat laajentaa vanhaa kirkkoa tai rakentaa uusi kirkko 1750-luvulta alkaen näkyvät kirkontileissä hyvin selvästi, sillä satunnaisia katon tervauksia lukuun ottamatta kirkon ylläpito lähes lakkasi vuosisadan puolimaissa. Tässä vaiheessa panostettiin enää lähinnä arvoesineiden turvalliseen säilytykseen. Sakariston rautaoheen tarvitusta raudasta maksettiin vuonna 1774 yhdeksän taaleria ja sepäntyöstä peräti 220 taaleria.²⁵ Se oli 1700-luvun jälkipuoliskon kallein yksittäinen investointi kirkkoon, jonka korvaaminen uudella tai

laajentaminen ristikirkoksi tuolloin on jo ollut aktiivisesti suunnitteilla.²⁶

Huomattavan laaja hankinta, joka liittyy lähes varmasti kirkon ulkoseinien valkaisuun sekä asehuoneen rakentamiseen, on vuosina 1661 ja 1663 kolmessa erässä ostettu 130 tynnyriä kalkkia. Kirkon ulkoseinistä rappaus on sittemmin lähes täysin varissut pois, ja myöhemmät vähäiset kalkkiostot viittaavat siihen, että säilyneet kalkitut ulkoseinien pinnat ovat peräisin tästä laajasta 1660-luvun hankkeesta (kuva 5). Ajallisesti tämä osuu yhteen Uppsalan hiippakunnan puolella sijaitsevan Kalixin naapuriseurakunnan kanssa. Kalixin 1400-luvun lopulla rakennettu kivikirkko näet kalkittiin noin kymmenen vuotta aiemmin vuonna 1653.²⁷

Tervaostoja seurakunta teki jatkuvasti, ja katon tervauksista ja korjauksista on mainintoja keskimäärin kerran vuosikymmenessä aina vuoteen 1759, jolloin kirkko ja kellotapuli tervattiin. Tämän jälkeen terva-

vuosi	naulat/kpl	naulat/taaleria
1651		1.5
1652		1.5
1660	200	3
1682	300	
1706		1.66
1725		4.66
1731	1000	
1779	100	

Taulukko 1. Kemin seurakunnan naulaostot 1649–1800. KA, Kemin seurakunnan arkisto.

vuosi	taaleria
1658	19
1659	2
1683	1
1684	4
1693	4
1700	1
1702	1
1704	1.2
1713	1.25
1722	75
1729	1
1733	2.15
1737	1.15
1759	1.33
1766	0.66
1768	10
1777	0.04
1781	0.17
1785	0.55
1787	0.4
1790	0.4
1791	0.08
1792	0.65
1793	0.5
1794	0.02

Taulukko 2. Ikkunoiden korjaukset ja uusinnat 1649–1800. KA, Kemin seurakunnan arkisto.

ukset päättyivät, ja mitä ilmeisimmin syynä oli seurakunnan hanke rakentaa uusi kirkko tai laajentaa vanha kirkko ristikirkoksi. Tervaa ostettiin tilien mukaan miltei jatkuvasti varastoon, joskin ostot näyttävät tihentyneen joitakin vuosia, jopa vuosikymmentä ennen aiottua tervausta (kuva 6). Yleisen tavan mukaan tervaa ostettiin varastoon, ja sitä on mahdollisesti saatu myös pitäjän talonpojilta työvelvollisuuksina.

Tileistä käyvät havainnollisesti ilmi käsityöläisille sekä seurakuntalaisille maksetut palkat (kuva 7). Palkattuja ammattikäsitöläisiä käytettiin 1600-luvulla erityisen tiheästi kirkkoherra Johan Tuderuksen kaudella (1673–1699), jolloin kirkossa tehtiin

runsaasti uudistuksia etenkin sisustukseen: tähän aikaan ajoittuvat lehterit, uusi saarnatuoli sekä osa maalauksista ja penkkien korjauksista.²⁸

Mielenkiintoinen hankintaerä ovat tilien naulaostot. Puurakenteissa käytettiin nauloja lähinnä ruodelautojen ja paanujen naulaamiseen sekä penkkien ja lehtereiden rakentamiseen (taulukko 1). Laajemmista naulahankinnoista voi näin ollen hahmotella, milloin kirkkoon on tehty suurempia puurakenteita tai niiden korjauksia. Tileistä on myös epäsuorasti pääteltävissä, mihin naulat käytettiin. Esimerkiksi vuoden 1682 naulaostot liittynevät tuolloin rakennettuihin penkkeihin, ja vuonna 1731 kerrotaan 1000 naulan hankkimisesta samaan tarkoitukseen.²⁹

Myös kirkon ikkunoiden korjauksista ja ikkunahankinnoista saadaan kattava käsitys tileistä. Ainoa laajempi ikkunoiden uusiminen vuosien 1649 ja 1800 välillä toteutettiin isonvihan jälkeen, ja muutoin ikkunoiden uusiminen rajoittui lähinnä yksittäisten ruutujen korjauksiin (taulukko 2).

Tilien antama yleiskuva kertoo hyvin, millaisiin jaksoihin kirkon ylläpito ja korjaaminen ajoittuu. Kirkontilien tilastollinen analyysi tuo esiin myös vähittäisen ylläpidon ja rakennusainehankintojen pitkän aikavälin kokonaiskuvan. Aineisto osoittaa myös, että kirkontilien tutkimus tarjoaa mahdollisuuden arvioida esimerkiksi sitä, miten paljon keskiajalta säilyneitä kattorakenteita on myöhemmin korjattu. Tilejä voidaan siten tulkita taannehtivasti ja saada käsitys myös säilyneistä tileistä edeltävän aikakauden seurakuntakohtaisista käytänteistä. Asiakirjalähteiden käyttö rakennusarkeologisen tutkimuksen taustalla saattaa siis antaa kattavan käsityksen siitä, millaista kirkkorakennuksen ylläpito on pitkän ajan kuluessa ollut.

Kiinnostava kysymys on, onko tileissä olevia hankintoja mahdollista liittää dendrokronologisesti ajoitettuihin rakennusosiin. 1600-luvun dendrokronologisten ajoitusnäytteiden ja tileissä ilmenevän rakennusprosessin ajallinen suhde voi kertoa myös taannehtivasti siitä, millä tarkkuudella dendrokronologiset ajoitustulokset ovat yleisesti sovellettavissa muurattujen rakennusosien ikään.

Keminmaan kirkon asehuone tarjoaa mahdollisuuden vertailla dendrokronologisten ajoitustulosten ja tilikirjojen antamaa kuvaa rakentamisen vaiheista. Asehuone on dendrokronologisesti ajoitettu 1660-luvun alkuun,³⁰ eli aikaan jolta kirkontilit ovat säilyneet. Tileistä löytyy asehuoneen rakentamiseen sopivia tietoja keväältä 1661, jolloin seurakunta hankki 400 tiiltä.³¹ Vuotta aiemmin seurakunta oli hankkinut kolmella taalerilla 200 naulaa, jotka käytettiin mahdollisesti asehuoneen katto-
laudoitukseen. Naulaostot olivat harvinaisia, ja 1600-luvulla kirkon rakennustöihin ostettiin nauloja ainoastaan vuosina 1651, 1652, 1660 ja 1682 (taulukko 1).

Muita asehuoneen rakentamiseen viittaavia tietoja ei 1660-luvun tileistä kuitenkaan löydy. Sen sijaan ”eteisen” (*kyrkianes förmak*) – eli

asehuoneen – rakentamisesta ja kivien vierittämisestä maksettiin useille miehille työpalkkoja yhteensä noin viisi taaleria sekä muurarimestarille 44 taaleria lähes kaksi vuosikymmentä myöhemmin vuonna 1678.³² On mahdollista, että tämä luonnonkivistä tehty muuraustyö liittyy asehuoneen päätykolmion yläosan muuraamiseen (kuva 8). Muurausjälki ja kivien koko vaihtuu päätykolmion alaosassa, ja ullakolla on nähtävissä, että asehuoneen sisäpuolelle tehty rappaus päättyy täsmälleen samalle korkeudelle.

Vuoden 1678 tileissä on myös maininta paanunveistäjälle kolmella taalerilla hankitusta paloviinasta. Tämä saattaa liittyä asehuoneen katon paanutukseen tai johonkin laajempaan katon korjaukseen, sillä paanuja seurakunta ei tutkitun puolen vuosisadan aikana hankkinut lainkaan. Ne tulivat ilmi selvästi pitäjäläisiltä työvelvollisuuksina.

Asehuonetta sisustettiin 1680-luvulla. Vuonna 1682 hankittiin kolme leiviskää

Kuva 8. Asehuoneen pienemmistä kivistä muurattu päätykolmio lienee kirkontilien tietojen perusteella vuodelta 1678 eli pari vuosikymmentä myöhäisempi kuin asehuoneen kattorakenne. Kuva: Livady.

rautaa kirkon ”eteisen” (*förstugu*) ovirautoihin,³³ ja vuonna 1686 tileissä on maininta ”eteisen kalustamisesta” (*kyrckio förmaketz fuhrning*)³⁴. Jo vuosikymmen aiemmin, vuonna 1669 seppä **Knut Knutssonilta** oli tilattu asehuoneen ja runkokuoneen väliin oveen tukkilukko, joka on yhä paikallaan.³⁵

Asehuoneen saattaminen valmiiksi näyttää siis kestäneen kaksi vuosikymmentä, ja tällä kohtaa tilien tiedot antavat huomattavasti lisävaloa 1660-luvulle ajoittuviin dendrokronologisiin ajoitustuloksiin.³⁶ Esimerkki osoittaa, että dendrokronologisten tulosten ja tilien ristiinluenta antaa hyviä mahdollisuuksia hahmottaa rakennustyön tarkkaa kulkua yleisemminkin 1600-luvun alkupuolelta alkaen suomalaisissa kohteissa, joissa asiakirja-aineistoa on säilynyt kattavammin.

Asehuoneen holvilaipion niskat on ajoitettu dendrokronologisesti talveen 1729/1730.³⁷ Myös tältä osin tilit sopivat yhteen dendrokronologisten tulosten kanssa, sillä vuonna 1730 seurakunta hankki 42 kpl lautoja.³⁸ Lautamäärä täsmää laipion pinta-alaan, ja on todennäköistä, että ainakin osa yhä jäljellä olevista laudoista on alkuperäisiä. Mahdollisesti asehuoneessa on tätä ennen ollut laeltaan runkokuoneen muurien harjan korkuinen, alimpiin kitapuihin kiinnitetty laipio tai se on ollut kokonaan ilman laipiota. Asehuoneen kohdalla olevan runkokuoneen eteläseinän rappaus on selvästi myöhäisempi kuin asehuone, sillä asehuoneen sivuseinien yläpuolisilta, näkymättömiin jääviltä osin rappaus on jätetty tekemättä (kuva 9).

Tilikirjojen tiedot ovat näin ollen merkityksellisiä myös rakenteen alkuperäisyyden määrittelyssä, ja ne voivat toimia merkittävänä apuna ajoittamisen ohella restaurointisuunnittelussa. Työläiden ja rakenteisiin

Kuva 9. Runkokuoneen eteläseinässä asehuoneen ullakolla on nähtävissä runkokuoneen eteläseinän rappauksen puuttuminen asehuoneen päätyseinien yläpuolisilta, asehuoneen katon alle jääviltä osin. Kuva: Livady.

kajoavien dendrokronologisten ajoitusten rinnalla tilikirjojen tiedot voivat kertoa uudelle ajalle ajoittuvien rakennusosien iästä tarkkojakin tietoja vähällä vaivalla. Toisaalta juuri dendrokronologisten ajoitusten ja tilien tiedot yhdistettynä kertovat rakentamisesta tietoja, joita kumpikaan aineisto ei yksinään tuo esiin.

LAIPION JA MAALAUSTEN AJOITUS

Keminmaan vanhan kirkon laipion passiomaalaukset kuuluvat nykyisen Suomen alueen 1600-luvun kirkkotaiteen harvoin säilyneisiin kattomaalauksiin (kuva 10). **Markku Torvisen** perinpohjaisessa tutkimuksessa maalausten esikuvaksi on

Kuva 10. Laipiomaalaukset ja kirkkosali länttä kohden kuvattuna kesällä 2017. Kuva: Livady.

osoitettu **Hugo Goltziuksen** kuparipiirrookset, mutta maalausten tekijää ei muista lähialueen 1600-luvun kirkkomaalauksista poiketen ole pystytty määrittämään.³⁹ Maalaukset on ajoitettu laipion keskellä maalatun päiväyksen 13 Sept. 1650 pohjalta, minkä perusteella ne asettuvat muutaman vuosikymmenen marginaalilla samaan aikaan kuin useiden muiden Pohjanmaan kirkkojen pääosin sittemmin tuhoutuneet laipiomaalaukset.⁴⁰

Laipion lautojen dendrokronologiset ajoitustulokset⁴¹ ovat varsin väljiä, koska lautoja veistettäessä pintapuu on suurimmaksi osaksi hävinnyt. Yhdessä laipioon merkityn vuosiluvun 1650 kanssa ne viittaavat 1600-luvun puolivälissä tapahtuneeseen rakentamiseen, joskin osa laipioon käytettyä laudasta näyttää olevan 1500-luvun alkupuolella kaadettua. On avoin kysymys, onko kirkko ollut 1550-luvulta 1650-luvulle kokonaan vailla laipiota, vai onko vanha laipio purettu uuden tieltä.

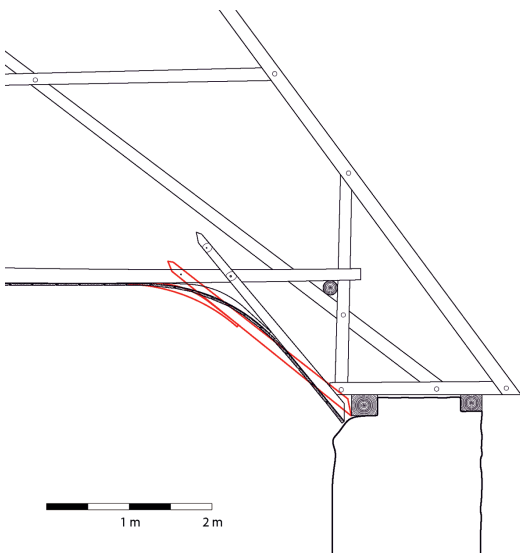
Laipion rakenteista löytyi kesällä 2018 jälkiä, jotka kertovat sen muotoon tehdystä rakennustyön aikaisesta muutoksesta. Tässä muutoksessa ruoteiden kulmaa on nostettu noin puolella metrillä. Laipion niskoissa ja ruoteissa olevista naulanreistä on nähtävissä, että laipion sivut on alun perin ajateltu loivemmiksi (kuvat 11 ja 12). Ruoteissa ei ole merkkejä siitä, että laudoitus olisi ollut paikallaan ennen muutoksen tekemistä, ja kolmen läntisimmän niskan eteläpäistä muutoksen jäljet puuttuvat. Näin ollen on ilmeistä, että tämä laipion muodon kannalta hienovarainen mutta varsin työläs muutos on tehty rakennustyön aikana, tai sitten kolme läntisintä ruodetta on uusittu myöhemmin. Kummassakaan tapauksessa laipiolaudoitus ei ole vielä ollut paikallaan muutosta tehtäessä.

Laipion laudoissa on erotettavissa sekä etelä- että pohjoispuolella lautojen numeerointi, joka jatkuu eteläpuolella läpi koko laipion kaarevan osan aina tasaisen yläpin-

nan alkuun. Merkinnot liittyvät todennäköisesti lautojen veistovaiheeseen, jolloin niiden pinnat on sovitettu toisiinsa ennen ylös nostamista ja paikalleen kiinnitystä. Numeroinnit puuttuvat laipion tasaisesta yläosasta, ja vaikuttaa siltä, että ne on tehty ainoastaan lautojen sovittamisen kannalta rakenteellisesti haastavampaan kaarevaan osaan.

Kuva 11. Laipion rakenteen muutos näkyy selkeästi lähes kaikissa ruoteissa. Kuva pohjoispuolen neljännessä ruoteesta idästä lukien. a) nykyinen naulaus, b) aiempi naulan kolo ruoteessa, c) naulanreikä laipion niskassa. Kuva: Laura Laine.

Laipiomaalauksia tutkittiin lähietäisyydeltä toukokuussa 2018, ja niistä voitiin erottaa selkeästi alkuperäisten himmenneiden kerrosten päällä **Oskari Niemen** 1930-luvulla tekemän restauroinnin tummat vahvistukset. Maalausten alkuperäisyyttä tuleekin tarkastella kriittisesti, sillä Oskari Niemen esimerkiksi henkilöhahmojen kasvonpiirteisiin tekemät korjaukset ja vahvistukset ovat mittavia.⁴²

Olennainen kysymys on maalausten aiemmin lähes varmana pidetty ajoitus vuoteen 1650. Tämä on perustunut laipion huipulla olevaan, jo aiemmin mainittuun päiväykseen (kuva 13). Päiväys on kuitenkin tehty erittäin leveäpiirteisellä käsialalla verrattuna maalausten tyyliin goottilaisiin kirjaimiin, ja on vaikea uskoa, että ne olisivat saman maalarin käsialaa. Lisäksi päiväys jää myöhempien, passiomaalauksiin liittyvien alkuperäisten keltaisten koristeviivojen alle, ja se on tehty aistinvaraisesti päättellen erilaisella maalilla kuin passiomaalauksen alkuperäisiksi tunnistettavat osat. Merkittävämpi on lännestä lukien toisesta pohjoisesta kuvakentästä löytyvä himmeä vuosiluku 1681 tai 1687 maalauksen sisältöä kuvaavan tekstin alla (kuva 14).

On mahdollista, että vuosiluku 1650 viittaa laipion valmistumiseen ja maalaukset olisivat tätä myöhempiä. Ajatukselle löytyy tukea myös kirkontileistä sekä yleisemmin kirkkoherra Johan Tuderuksen 1680-luvulle ajoittuvista korjauksista, lehtereiden rakentamisesta ja kuvaohjelmasta. Vuoden 1686 tileissä on nimeltä mainitsemattomalle maalarelle maksettu yhteensä 54 taaleria

Kuva 12. Leikkauspiirustus laipion rakenteen muutoksesta. Punaisella alkuperäinen loivempi rakenne. Piirros: Laura Laine.

Kuva 13. Laipion laella oleva päiväys ANNO 1650 DEN 13. SEPT. Päivämäärä jää keltaisen maalikerroksen alle. Kuva: Livady.

kultaukset sekä se, että kirkkoherra Tuderus on monien muiden esimerkkien tapaan saattanut kustantaa maalauksia osin myös itse. Esimerkiksi Isonkyrön kirkkoherra **Jacob Geet** maksoi kirkon seinämaalaukset 1560-luvulla omista varoistaan.⁴⁶ Lisäksi

ikkunoiden, holvin ja lehtereiden maalaamisesta.⁴³ Aiemmin, vuonna 1682 taas mainitaan maalarille maksetun 8 taaleria kirkon valkaisemisesta (*hwitlimning*), ja tähän työhön liittyen ovat myös seurakuntalaiset saaneet työpalkkoja.⁴⁴ Maininta saattaisi liittyä laipiossa maalausten alla yhä siellä täällä erottuvaan valkoiseen kalkkimaaliin, joka on aikanaan ollut maalausten pohjana.

Vuosina 1687 ja 1688 tileissä mainitaan nimeltä Pohjanmaalla hyvin tunnettu kirkkomaalari **Lars Gallenius**, joka sai yhteensä 90 taaleria saarnatuolin maalaamisesta. Tätä voi vertailla muihin vastaaviin samanaikaisiin maalauksiin Pohjanmaalla. Esimerkiksi Kokkolan pitäjänkirkon maalauksista **Christian Willbrandt** sai 320 taalerin palkkion vuonna 1640.⁴⁵ Näihin tietoihin verrattuna seinien, lehtereiden ja holvin laajojen kuvapintojen maalauksesta maksetut 54 taalerin palkat vaikuttavat vähäisiltä, mutta on otettava huomioon saarnatuoliin käytetyt arvokkaammat maalit ja

Keminmaan laipiomaalaukset olivat huomattavasti yksinkertaisemmat kuin Willbrandtin tekemät Saloisten ja Hailuodon tuhoutuneet maalaukset.⁴⁷

Ajatusta siitä, että holvin maalaukset olisi tehty vasta 1680-luvulla tukee myös se, että kirkon sisustuksen ajanmukaistaminen ja saarnatuolin ja lehtereiden maalauksen käsittänyt kuvaohjelma osuu muutoin tähän aikaan, lukuun ottamatta itäseinässä olevia keskiaikaisia maalauksia ja pohjoisseinän tarkemmin ajoittamattomia renessanssityylisiä maalauksia. Joka tapauksessa maalausten ajoitukseen liittyvät avoimet kysymykset osoittavat, että itse maalausten stratigrafian ja kirkontilien tietojen yhdistely voi tarkentaa käsitystä maalausten mahdollisesta ajankohdasta. Mikäli maalaukset on tehty vasta 1680-luvulla, ne ajoittuvat Turun hiippakunnan puoleisten lähiseurakuntien 1600-luvun puolivälissä maalattujen kirkkojen – Saloisten (1641), Hailuodon (1659) ja Haukiputaan (1667) – ryhmässä myöhäisik-

si. Toisaalta Lars Gallenius teki Tornion kirkon kattomaalaukset vuonna 1688, ja niiden tilaajana oli Keminmaan kirkkoherra Johan Tuderuksen veli **Gabriel Tuderus**.⁴⁸

Mahdollinen myöhempi ajoitus jättää edelleen kysymyksen maalarin henkilöstä avoimeksi. Kirkontileissä mainittuja maalareita on 1680-luvun lopulla saarnatuolin maalanneen Lars Galleniuksen ohella muutoin kirkkomaalauksista tuntemattomat Larsin isä **Eskil Gallenius**, joka maalasi 1690-luvun alussa lehtereitä, sekä **Hans Cammatz**, joka teki samoihin aikoihin tarkemmin yksilöimättömiä maalaustöitä kirkkoon.⁴⁹ Tiedot osoittavat joka tapauksessa että Johan Tuderuksen kuvaohjelmaa oli 1680- ja 1690-luvuilla toteuttamassa useampi maalari ja laipio-maalaukset voivat olla neljännes, tileissä nimeämättömäksi jääneen maalarin käsialaa 1680-luvulta.

RAKENTEIDEN PUUMERKIT: IDENTITEETIN ILMAUKSIA VAI TYÖVELVOLLISUUDEN MERKINTÖJÄ?

Yksi Keminmaan vanhan kirkon erikoisuuksista ovat kattorakenteista löytyvät lukuisat puumerkit. Vuoden 2018 kenttätöissä kattorakenteissa, laipiossa ja kirkon lattiassa näkyvät puumerkit inventoitiin ja dokumentoitiin kokonaisvaltaisesti. Niistä löydettiin yhteensä lähes 30 puumerkkiä, rakennusaikaisia numeromerkintöjä sekä muutamia muita tarkemmin identifioimattomia kaiverruksia (kuva 15). Suomen keskiaikaisten rakenteiden kohdalla on tutkittu tiilentekijöiden merkkejä, mutta kirkkojen puurakenteissa oleviin puumerkkeihin ei ole aiemmin kiinnitetty laajempaa huomiota.⁵⁰ Rakennusten puumerkkejä on paikallishistoriallisissa teoksissa tutkittu jonkin verran, mutta aihe on rakennusarkeologisel-

Kuva 14. Laipiossa maalausta kuvaavan tekstin alla oleva vuosiluku 1681 tai 1687. Kuva: Elina Wirkkala.

Laipiolaudat (1600-luvun puoliväli)

L1
Perukirja 1734: Juoperi
Pit. kok. 1856: Juopperi

L2
Perukirja 1780: Junno

L3

L4
Pit. kok. 1784:
Johan Majala

L5

L6

L7
Perukirja 1690: Olof Ruicka
Perukirja 1762: Lars Ruicka
Perukirja 1793: Henric Ruicka

L8
Perukirja 1762: Johan Herva

L9

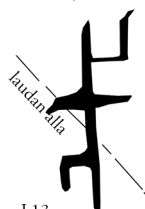
L10

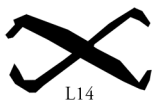
L11

L12

L13
Perukirja 1696: Nils Henrichsson
Perukirja 1729: Niels Nielsson

L14

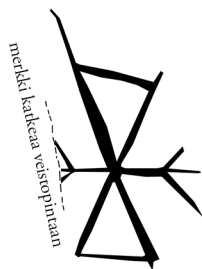

L15

L16 (laipion pitkittäisessä orrossa)

Runkohuoneen kattorakenteet (1550-luku)

RH1 (3EK)

RH2 (5A)

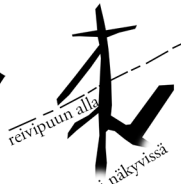
RH3 (3ES)
Perukirja 1734:
Rautio

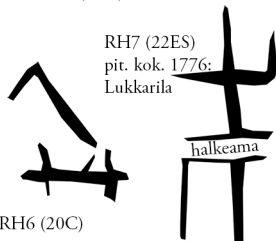
RH4 (3PS)
Perukirja 1774: Pörhö

RH5 (9PS)

RH6 (11PS)
Perukirja 1799: Johan Wanha

RH7 (22ES)
pit. kok. 1776:
Lukkarila

RH8 (23PS)
sama kuin L1

Asehuone ja sakaristo

A1 (laipion niskassa)
sama kuin L13

S1 (länsipuolen
räystäslaudassa)

S2 (itäpuolen kat-
tolaudoituksessa)

Kuva 15 Keminmaan vanhan kirkon puurakenteissa olevat puumerkit ja kaiverrokset.

ta kannalta lähes tutkimaton, joskin muual-
la kuin Suomessa aihetta on sivuttu laajem-
min.⁵¹

Keminmaan kirkon laipion laudoista löytyi inventoinnissa 15 puumerkkiä, vesi-
kattorakenteista 11 puumerkkiä ja lattialau-
doista 2 puumerkkiä. Rakenteista löydetty
merkit viittaavat siihen, että ne on veistetty
puutavaraan ennen rakenteen kokoamista,
ja ainakin yhden merkin kohdalla ennen
puun piiluaamista sivuilta. Merkit sijaitsevat
pääosin vaikeakulkuisissa paikoissa, usein
vinossa ja jopa ylösalaisin, todennäköisesti
osa merkkejä on siis myös näkymättömis-
sä muiden rakenteiden peittäminä tai pois
veistettyinä. Useat merkeistä pilkottavat
osin niiden päälle rakennetta kootessa kiin-
nitettyjen rakennusosien alta.

On mahdollista, että kattorakenteiden
ja laipiolautojen puumerkit ovat työvel-
vollisuuden suorittamisesta kertovia mer-
kintöjä. Siinä tapauksessa ne olisi veistetty
rakennuspaikalle tuotuun puutavaraerään
sen merkiksi, että tietty talo on toimittan-
nut sovittun määrän puutavaraa yhteiselle

työmaalle. Samat tiedot merkittiin ainakin
Länsi-Suomessa pitäjäntukkiin. Se oli jaettu
sarakeisiin, johon merkittiin kunkin talon
rakennustavaratoimitusten ja päivätöiden
toteutuminen.⁵² Lisäksi tavaraerät oli tar-
peen merkitä hirsiiin ja lautoihin väärin-
käsitusten ja varkauksien ehkäisemiseksi.
Esimerkiksi Kokemäen kirkon rakennus-
työmaalta on 1700-luvun loppupuoliskolta
tietoja siitä, että kirkkoherra ohjeisti talon-
poikia merkitsemään toimitetut kivierät
talojen puumerkein varkauksien ja sekaan-
nusten välttämiseksi.⁵³

On oletettavaa, että Kemin pitäjän talot
ovat osallistuneet kattorakenteiden puutava-
ran toimituksiin laajalti. Löytyneet 11 puu-
merkkiä paljastaisivat siten vain osan ra-
kennustavarassa ennen veistämistä olleista
ja rakennetta kootessa piiloon jääneistä tai
pois veistetyistä merkeistä.

Kirkon lattiaa ei voitu penkkien vuoksi
inventoida kokonaan, mutta lattialankuis-
ta löytyi kaksi puumerkkiä sekä runsaasti
numeromerkintöjä. Lattialautojen kohdalla
kysymys on saattanut olla Turun saariston

Kuvat 16 (vas.) ja 17 (oik.). Itäisimmän kattotuolin selkäpuissa olevat puumerkit, jotka kuuluivat 1700-luvulla Rau-
tion (kuva 16) ja Pörhön (kuva 17) taloille.

kirkoissa tunnetusta käytännöstä, jossa lat-
tiasta vastasivat tietyt talot, ja puumerkit
olivat osoittamassa sitä, minkä talon tuli toi-
mittaa uusia lankkuja hajonneiden tilalle.⁵⁴

Merkkien sijainnin ja näkyvyyden pe-
rusteella on mahdollista, että tavaraa toimit-
taneet, rakennustyössä aktiivisimmat talot
saattoivat haluta puumerkkinsä näkyviin
arvokkaalle paikalle. Tähän viittaavat itäi-
simmän vintillä näkyvillä olevan kattotuolin
selkäpuissa, noin metrin harjalta alaspäin
olevat taidokkaasti veistetyt puumerkit (ku-
vat 15 ja 16). 1700-luvuilla nämä merkit
kuuluvat Raution ja Pörhön taloille.⁵⁵ Toi-
nen merkeistä on ylösalaisin, mikä viittaa
siihen, että se on alkuaan veistetty puuta
työstettäessä tai viimeistään rakennuspai-
kalle tuotaessa. Selkäpuut näyttävät kuiten-
kin olevan asemoitu kattotuoliin n:o 3 siten,
että merkit jäävät tarkoituksellisella tavalla
näkyviin.

Rakenteista löytyneistä puumerkeistä
pystyy päättämään, että ne kuuluivat to-
dennäköisesti kaikki Kemin pitäjän taloille.
Merkeistä yksi ainoa, laipion orteen veistetty
hannunvaakuna, on mahdollisesti rituaali-
merkki. Sillä oli Länsi-Suomessa karjan suo-
jelemiseen liittyvä funktio.⁵⁶ Kirkkojen kan-
sanuskoon kytkeytyvät kansanperinteet eivät
kuitenkaan annan mahdollisuuksia tehdä
lähempiä olettamuksia merkin funktiosta.⁵⁷

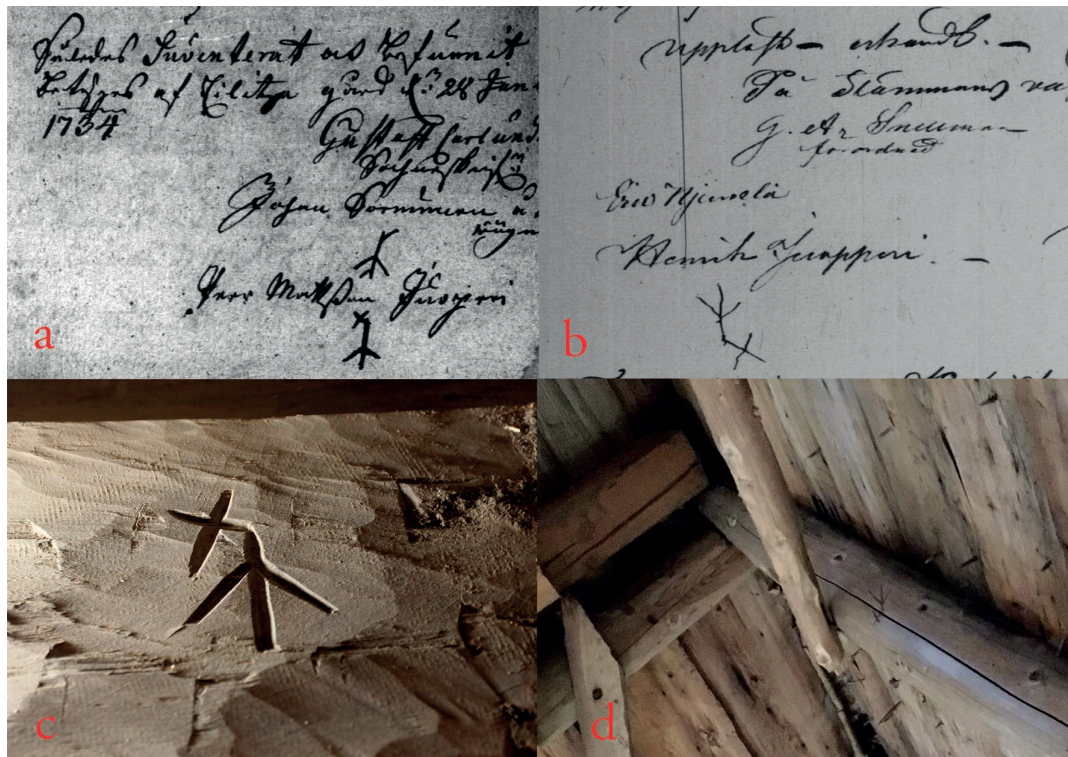
Kemin vanhan kirkon puumerkit kä-
sittävät varsin laajan joukon eri puu-
merkkityyppejä. **Paavo Olavi Ekon**
käyttämää tyypittelyä soveltaen ne
sisältävät monogrammeja, esinemerkkejä,
riimukirjaimiin pohjautuvia merkkejä sekä
hansamerkkejä.⁵⁸ Merkeistä noin kolmas-
osassa on risti, mikä Ekon tutkimusten mu-
kaan osoittaa talon läheistä yhteyttä kirk-
koon ja sen ylläpitoon.⁵⁹

Puumerkkien kohdalla herää luonnol-
lisesti kysymys siitä, ovatko ne liitettävissä

tiettyihin pitäjän taloihin. **Päivi Luppi** on
aiemmin pohtinut Hämeen linnasta löyty-
neen tiilentekijämerkin kohdalla kysymystä
siitä, olisiko merkki liitettävissä historialli-
sista lähteistä identifioitavissa olevaan ti-
lentekijään.⁶⁰

Puumerkkien kohdalla kysymys on mo-
nimutkainen, sillä merkit saattoivat säilyä
saman talon käytössä vuosisatoja, niihin
saatettiin tehdä isännänvaihdoksia ja lohko-
misia osoittavia muutoksia ja lisäyksiä tai ne
saattoivat autioitumisten ja omistajanvaihi-
dosten myötä tai muista syistä muuttua ko-
konaan.⁶¹ Keminmaan vanhan kirkon koh-
dalla puumerkkejä on mahdollista verrata
1680-luvulta alkaen säilyneisiin perukirjoi-
hin sekä 1730-luvulta säilyneisiin pitäjänko-
koustien pöytäkirjoihin, jotka pitäjän kuu-
dennusmiehet ja nimismiehet vahvistivat
puumerkeillään joiden ylle tai alle kirjuri
kirjoitti heidän nimensä.

Taloihin liittyvät attribuoinnit ovat
todennäköisimpiä Ruikan (merkki L7),
Juopperin (merkki L1) sekä Hervan (merk-
ki L8) talojen kohdalla (kuva 14). Nämä
merkit löytyvät kirjallisista lähteistä muut-
tumattomina yli vuosisadan ajalta (kuva
18). Kaikki kolme löytyvät oletettavasti
1600-luvun puolivälissä veistetyistä laipi-
olautoista. Juopperin merkki (L7) löytyy
myös 1550-luvulle ajoittuvan kattotuolin
selkäpuusta. Attribuoinnit puutavaran
toimittaneeseen henkilöön ovat mahdol-
lisia kahden puumerkin kohdalla. Laipi-
olautoissa on näet yksi nimikirjaimet MI
käsittävä merkki, joka 1600-luvulta katta-
vasti säilyneiden haudattujen luettelon pe-
rusteella voinee viitata vain **Mats Junttar**
-nimiseen talonpoikaan.⁶² Asehuoneen
laipion vuoteen 1729/1730 dendrokronolo-
gisesti ajoitetussa niskassa oleva puumerk-
ki taas löytyy vuonna 1729 vahvistetusta
perukirjasta, ja se on kuulunut kuuden-

Kuva 18. Sama puumerkki perukirjassa vuodelta 1734 (a), pitäjänkokouksen pöytäkirjassa vuodelta 1856 (b), 1600-luvun puolivälin laipiolaudassa (c) ja 1550-luvun kattorakenteen selkäpuussa lähellä harjaa (d). 1700- ja 1800-luvuilla tämä puumerkki kuului Juopperin (vuoden 1734 asiakirjassa "Juoperin") talolle.

nusmies **Nils Nilssonille**.⁶³ Osa rakenteista löytyneistä merkeistä löytyy täsmälleen samanlaisina myös 1520-luvulle ajoittuvasta, yli 70 puumerkkigraffitia käsittävästä asehuoneen ja runkokuoneen välisestä ovesta ja osa selvästi samojen merkkien muunnoksina.

On kiinnostavaa, että Keminmaalta löytyneet puumerkit ovat tyystin erilaisia kuin Ruotsin keskiaikaisten kirkkorakenteiden inventoinneissa ja Norjan sauvakirkoissa tavatut puurakenteisiin kaiverretut merkit. Ruotsin kirkoissa rakenteiden kokoamista varten tehty numeroinnit ovat yleisiä ja rakenteista löytyy jonkin verran riimuja.⁶⁴ Rakenteissa tavatuista puumerkeistä kirkkojen inventointiraporteissa ei kuitenkaan ole tietoa. Onko Keminmaan kirkko tässä

suhteessa erityinen, ja mikä on puumerkkien konteksti? Tämä kysymys jää toistaiseksi avoimeksi, ja aihe jää odottamaan mahdollisuutta inventoida muita Suomen keskiaikaisia ja uuden ajan alun kattorakenteita.

Puumerkkien systemaattinen tarkastelu osoittaa, että ne eivät ole vain rakennus-
arkeologinen kuriositeetti. Rakenteiden puumerkkien tutkimuksen avulla on ehkä mahdollista hahmottaa kuvaa keskiaikaisen pitäjäyhteisön osallistumisesta rakennushankkeeseen, ja Keminmaan kirkon kohdalla itäisimmän kattotuolin taidokkaat ja näkyville paikoille asetellut puumerkit saattavat kertoa talojen keskinäisestä hierarkiasta rakennusprosessissa. **Ilari Aalton**⁶⁵, **Tanja Ratilaisen**⁶⁶ ja Päivi Lupin⁶⁷

tutkimien tiilentekijämerkkien tapaan ne kertovat rakennusmateriaalin tekijöistä ja rakennustyöhön osallistuneista henkilöistä. Kirkkojen tapauksessa ne avaavat säilyneiden asiakirjalähteiden aikaa edeltävän kirjallisen kulttuurin näkökulman – Suomen tapauksessa ainoan mahdollisen – keskiaikaisten kirkkorakennustyömaiden arkeen.

Selvästi näkyviin arvokkaalle paikalle, itäisen kattotuolin huipulle, sijoitettuja puumerkkejä sekä vuonna 1669 tehdystä tukkilukosta löytyvää seppä Knut Knutsonin puumerkkiä on varovasti mahdollista tulkita myös tekijyyden lähtökohdasta. Ne saattavat tuoda esiin paikallisyhteisöjen ja mahdollisesti yksittäisten henkilöiden pyrkimyksen ilmaista panostaan kirkon rakentamiseen. Myöhäiskeskiajan Euroopassa tapahtunut, individualismin kehitykseen liittyvä tekijyyden ilmaisemiseen liittyvä käänne esimerkiksi kirkkotaiteessa tapahtui Ruotsissa 1400-luvun jälkipuoliskolla.⁶⁸ Käsillä oleva aineisto kuitenkin jättää vähintäänkin avoimeksi kysymyksen puumerkkien veistäjien tarkoituseristä ja etenkin siitä, missä määrin uuden ajan alkua koskevat teoriat individualismin syntyisestä olisivat sovellettavissa Pohjois-Ruotsin raja-seutujen talonpoikien ja käsityöläisten maailmankuvaan.⁶⁹

Kun Suomen säilynyt keskiaikainen puurakennusperintö rajoittuu reiluun kymmeneen vesikattorakenteeseen, näissä olevien merkintöjen dokumentointi kirkkojen restaurointien yhteydessä ansaitsisi Ilari Aallon peräänkuuluttaman tiilentekijämerkkien dokumentoinnin tapaan osansa maamme harvalukuisen keskiajan rakennusperinnön tutkimuksessa.⁷⁰ Se on ainoa kirjallisen kulttuurin häivähdys keskiaikaisen pitäjän yhteisön arjesta kirkkojen rakennustyömailla.

KEMINMAAN VANHA KIRKKO POHJANLAHDEN RANNIKON KONTEKSTISSA

Keminmaan vanha kirkko oli Turun hiippakunnan pohjoisin keskiaikainen kivikirkko, ja sen yhteys Uppsalan hiippakunnan puoleisten rannikkoseurakuntien kivikirkkohankkeisiin on ilmeinen. Alatornion (1500-luvun alku)⁷¹, Kalixin (1400-luvun loppu)⁷², Luulajan (aikaisintaan 1460-luku)⁷³, Öjebyn (n. 1500)⁷⁴ ja Skellefteån (1485–1507)⁷⁵ kirkot ovat mittasuhteiltaan ja arkkitehtuuriltaan keskenään samankaltaisia.⁷⁶ Alatornion kirkkoa lukuun ottamatta näitä pohja-alaltaan pienempään Keminmaan vanhaan kirkkoon verrattuna pitkänomaisia runkokuoneita kattaa tai on alkuaan kattanut yksilaivainen tähtiholvaus. Keminmaan vanhan kirkon 10–50 vuotta edellä mainittuja kirkkoja myöhäisempi rakentamispäätös 1520-luvulla sekä lähimpien Turun hiippakunnan puoleisten kivikirkkohankkeiden sijainti paljon etelämpänä viittaavat siihen, että vaikutteet kivikirkon rakentamiseen ovat tulleet läntisistä seurakunnista. Hiippakunnallisen ohjauksen tai mallipiirustusten noudattamiseen kuitenkin viittaavat Keminmaan kirkon Turun hiippakunnalle tyypilliset mittasuhteet, joissa runkokuoneen pituus on lähempänä kirkon leveyttä.⁷⁷

Myös uuden ajan alun uudistukset Keminmaan vanhassa kirkossa viittaavat nimenomaan Pohjanlahden pohjoisrannikon läntisten seurakuntien suunnalta tullessiin vaikutteisiin. Keminmaan kirkon 1660-luvulla tapahtunut laajamittainen seinien valkaisu sekä samaan aikaan rakennettu asehuone voivat liittyä Kalixin kirkkoon 1650-luvulla toteutettuihin asehuoneen rakentamiseen, kirkon valkaisuun sekä sisutuksen muutoksiin.⁷⁸ Samaten suunnitelma Keminmaan kirkon muuttamisesta ristikir-

koksi (1782) heijastelee molemmin puolin Pohjanlahtea vuosisadan puolivälissä toteutettuja suunnitelmia (Öjeby 1751–1752 ja Kaarlela 1749–1753), jotka Keminmaalla kuitenkin jäivät toteutumatta uuden, ns. keskimmäisen kirkon rakennushankkeen käynnistyttyä.⁷⁹ Kirkonrakentajasuku **Rijfin** toiminta 1700-luvun jälkipuoliskolla ja 1800-luvun alussa Pohjanlahden molemmin puolin kuvastanee jo keskiajan lopussa hiippakuntarajat ylittäneitä arkkitehtuurin toimijoiden ja rakentamisen vaikutteiden liikkeitä.⁸⁰ Luultavasti Uppsalan hiippakunnan puoleisten seurakuntien 1400-luvun lopun kivikirkot olivat merkittävinä vaikuttamina Keminmaan 1500-luvun kivikirkkohankkeelle, vaikka kirkkohanke toteutettiin Turun hiippakunnalle tyypillisen pohjakaavan mukaisesti.

JOHTOPÄÄTÖKSET

Turun hiippakunnan seurakuntien keskiaikaisia tilikirjoja on Suomessa säilynyt ainoastaan Tyrvästä (Kallialasta). Keminmaan esimerkki osoittaa, että uuden ajan alun tilejä voidaan tulkita myös taannehtivasti. Tilien pitkän aikavälin kokonaiskuva kirkkorakennusten ylläpidosta on tulkittavissa ajassa taaksepäin ja se kertoo laajemmin siitä, millaisia juurtuneita käytäntöjä pitäjäyhteisön vastuulla pitkälti olleessa ylläpidossa noudatettiin. Lisäksi tileistä on mahdollista jäljittää, miten laajamittaisesti kirkkojen rakenteita on myöhemmin vuosisatoina korjattu ja uusittu. Tällä on merkitystä myös restauroinnin suunnittelussa ja toteutuksessa ja lopulta siinä, millä tavalla kirkkojen autenttisuutta ja alkuperäisyyttä voidaan välttämättömissä restaurointitoimenpiteissä kunnioittaa säilyttäen historiallisten rakennusten lähdearvoa tulevaisuuteen.

Keminmaan kirkon osalta tilikirjat tuovat ehkä merkittävämpänä havaintona esiin kysymyksen kirkon laipiomaalausten toteuttamisen ajankohdasta. Laipiomaalauksista löytynyt vuosiluku 1681 tai 1687 yhdistettynä kirkontilien tietoihin antaa uudelleenarvioinnin aihetta aiemmin vuoteen 1650 ajoitettujen laipiomaalausten ajoitukseen. Maalaukset saattavat olla aiemmin oletettua selvästi myöhäisemmät, ja silloin ne asettuivat kirkkoherra Johan Tuderuksen aikaan, jolloin kirkkoon toteutettiin muutoin laajoja sisustuksellisia uudistuksia.

Erityisen kiinnostava tutkimustulos ovat vanhan kirkon puurakenteista löytyneet vajaat 50 merkintää, joista vajaat 30 on pitäjän talojen puumerkkejä. Ne tuovat esiin kirjallisen kulttuurin pilkahduksen ja kirkon rakentamiseen osallistuneiden yksilöiden kädenjäljen ajalta, jota asiakirjat eivät tavoita. Rakenteissa säilyneet merkit ovat todennäköisesti työvelvollisuuden suoritusterkkejä, jotka on veistetty puutavaraan yhteiselle työmaalle tuotaessa sekaannusten ja varkauksien ehkäisemiseksi. Puumerkkien vertailu 1600-luvun lopulta alkaen säilyneisiin asiakirjoihin paljastaa, että ainakin osa merkeistä on mahdollista kytkeä pitäjän taloihin. Erityistä huomiota herättävä on itäisimmän näkyvissä olevan kattotuolin kahden puumerkin pari, joka saattaa kertoa paikallisyhteisön sisäisestä hierarkiasta rakennushankkeessa. Vastaavia puumerkkejä ei tunneta Ruotsin keskiaikaisista kattorakenteista, mihin voi olla selityksenä esimerkiksi Keminmaan kivikirkkohankkeen myöhäinen ajankohta ja rakennusprosessiin liittyvien käytäntöjen muuttuminen.

Keminmaan vanhan kirkon asema Turun hiippakunnan pohjoisimpana ja yhtenä myöhäisimmistä keskiaikaisista kirkkoista asettaa sen erityiseen asemaan hiippakunnan kivikirkkojen joukossa. Kir-

kon maantieteellinen sijainti kytkee sen läntisten, Uppsalan hiippakuntaan kuuluneiden naapuriseurakuntien 1400-luvun lopun ja 1500-luvun alun kivikirkkohankkeisiin. Vaikka nämä hiippakuntarajan toisella puolen rakennetut kirkot olivat arkkitehtuuriltaan jossain määrin erilaisia, Keminmaan vanha kirkko nostaa esiin ehkä mitään muuta nykyisen Suomen alueen keskiaikaista kivikirkkoa paremmin tarpeen hahmottaa ja tutkia keskiajan ja uuden ajan alun rakennuskulttuuria tiedostaen historiallisten rajakäsitteiden ja raja-alueiden ajallisia ja kulttuurisia siirtymiä ja muutoksia.

Panu Savolainen
FT, arkkitehti
panu.savolainen@utu.fi

Laura Laine
DI, arkkitehti
laura.m.laine@aalto.fi

Elina Wirkkala
konservaattori
restauroinnit@gmail.com

Lauri Saarinen
restaurointimestari
lauri.saarinen@livady.fi

Marko Huttunen
arkkitehti, restaurointimestari
marko.huttunen@livady.fi

VIITTEET

- 1 Koivunen 1997, 42–43.
- 2 Salonen 2016: 83–89; Hiekkänen 2003a.
- 3 Hiekkänen 2007: 509–510; Koivunen *et al.* 1997: 47–48.

- 4 Ylimaunu & al. 2014.
- 5 Ks. lähemmin tämän artikkelin luku ”Keminmaan vanha kirkko Pohjanlahden rannikon kontekstissa”.
- 6 Torvinen 1984.
- 7 Hiekkänen 2005.
- 8 Paavola 1998; Väre 2017.
- 9 Hiekkänen 1995: 261; Huttunen 2016: 8.
- 10 Hanka 2002: 342–343; Pettersson 1987, 201–231; Torvinen 1984
- 11 Laine 2018; MVA, HTA, *Kertomus Muinaistiet. Toimikunnan määräyksestä suorittamistani restauroimistöistä Kemin vanhassa kirkossa*, Oskari Niemi, 18.8.1939.
- 12 Hiekkänen 2005.
- 13 Hiekkänen 1994: 18–28.
- 14 Jokipii 1985; KA, Kallialan kirkontilit, (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=43815234,30.8>).
- 15 Hiekkänen 1994: 213, Rinne 1941: 277.
- 16 Hiekkänen 1994; Hiekkänen 2007.
- 17 Lempiäinen 1967: 230–237, 401–405. Ks. myös Gardberg 1959.
- 18 Andrén 1997; Lucas 2012; Moreland 2001; Olsen 2003; Savolainen 2013.
- 19 Esim. Haggrén 1998; Heinonen 2016; Immonen 2008; Kallio-Seppä 2013; Niukkanen 2002; Savolainen 2011; Uotila 2003; Wilkie 2006; Ylimaunu 2007.
- 20 KA, Kemin seurakunnan arkisto, pääkirjat (<http://digi.narc.fi/digi/dosearch.ka?sartun=98132.KA,28.8.2018>).
- 21 Lempiäinen 1967: 230–231, 401.
- 22 Hiekkänen 2003b: 30–34; Viitaniemi 2016: 315–319.
- 23 Seppälä 2009: 166–175.
- 24 Hiekkänen 2005.
- 25 KA, KSA, tilit 1774: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5856691,30.8.2018>).
- 26 KA, KSA, Kuninkaalliset, keisarilliset ja muut päätökset ja kirjeet, IIJ 1782: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7548855,6.9.2018>).
- 27 Melin 1989: 49–51.
- 28 Koivunen *et al.* 1997: 164–165.
- 29 KA, KSA, tilit 1731: 80 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5856327,30.8.2018>).
- 30 Hiekkänen 2005: 44–45.

- 31 KA, Kemin seurakunnan arkisto, tilit 1661: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855913>, 30.8.2018).
- 32 KA, KSA, tilit 1678: 20 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855924>, 30.8.2018).
- 33 KA, SKA, tilit 1682: 23 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855927>, 30.8.2018).
- 34 KA, KSA, tilit 1686: 33 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855937>, 30.8.2018).
- 35 KA, KSA, tilit 1669: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855917>, 30.8.2018).
- 36 Hiekkänen 2005: 44–45.
- 37 Hiekkänen 2005: 46.
- 38 KA, KSA, tilit 1730: 53 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5856314>, 29.8.2018).
- 39 Torvinen 1984.
- 40 Von Bonsdorff 1988: 270, 272; Pettersson 1987: 201–231.
- 41 Hiekkänen 2005: 43–44.
- 42 MVA, HTA, *Kertomus Muinaistiet. Toimikunnan määräyksestä suorittamistani restauroimistöistä Kemin vanhassa kirkossa*, Oskari Niemi, 18.8.1939.
- 43 KA, KSA, tilit 1686: 33 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855937>, 30.8.2018).
- 44 KA, SKA, tilit 1682: 23 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855927>, 30.8.2018).
- 45 Pettersson 1987: 225.
- 46 Aho 2017.
- 47 Pettersson 1987: 201–231.
- 48 von Bonsdorff 1988: 272.
- 49 KA, KSA, tilit 1693: 51 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855964>, 30.8.2018).
- 50 Aalto 2014; Aalto 2018; Luppi 1997; Ratilainen 1997.
- 51 Ks. esim. Epaud 2011; Korhonen 2015; Gullbrandsson 2011: 20; Skånberg 2013: 123–126; Weitz et al. 2015: 19–20.
- 52 Korhonen 2015: 71.
- 53 Viitaniemi 2016: 329.
- 54 Killinen 1896: 18.
- 55 KA, KSA, perukirjat 1731: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7821240>, 30.8.2018); KA, KSA, perukirjat 1774: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7821471>, 30.8.2018).
- 56 Ekko 1960: 80.
- 57 Hukantaival 2016: 185–193.
- 58 Ekko 1984: 16–19.
- 59 Ekko 1960; 1984: 28–32.
- 60 Luppi 1997: 14.
- 61 Korhonen 2015: 75–78; Ekko 1984: 63–65.
- 62 www.hiski.fi, Keminmaan haudattujen luettelot (30.8.2018).
- 63 KA, KSA, perukirjat 1729: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7821229>, 30.8.2018).
- 64 esim. Linscott 2006; Taawo 2004: 99; Gullbrandsson 2011: 20; Skånberg 2003: 123–126; Eriksson & Torgen 2016.
- 65 Aalto 2014; 2018.
- 66 Ratilainen 1997.
- 67 Luppi 1997.
- 68 von Bonsdorff 2007;
- 69 Individualismin teorioiden ristiriidoista ks. esim. Gurevich 1995. Ks. myös Johnson 1996, 204–206.
- 70 Aalto 2014: 10.
- 71 Hiekkänen 2007: 494–497.
- 72 Melin & Westerberg 1989: 23–24.
- 73 Flodin 1998: 44–45, 67–68.
- 74 Beskow 1953: 22–23.
- 75 Beskow 1953: 22.
- 76 Beskow 1953: 14.
- 77 Hiekkänen 1994: 248, 256.
- 78 Beskow 1953: 120.
- 79 KA, KSA, Kuninkaalliset, keisarilliset ja muut päätökset ja kirjeet, IIJ 1782: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7548855>, 6.9.2018); Ylimaunu 2013: 34–37.
- 80 Beskow 1953: 110–126; Mäkelä 2012: 121–122.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Keminmaan seurakunnan arkisto (KA, KSA)
 Museoviraston arkisto, Historian topografinen arkisto (MVA, HTA)

Sähköiset tietokannat

Hiski, historiakirjojen hakuohjelma. www.hiski.fi.

Tutkimuskirjallisuus

Aalto, Ilari 2014. Avain, kirves, risti ja tähti. Tiilentekijöiden merkkejä keskiajan Turusta. SKAS 3–4/2014, 3–10.

Aalto, Ilari 2018. A key, an axe and a gridiron: Medieval Finnish brickmakers' marks as symbols of identity. Duncan Berryman & Sarah Kerr (eds.), *Buildings of Medieval Europe. Studies in social and landscape contexts of medieval buildings*. Oxbow books, Oxford and Philadelphia, 11–28.

Aho, Janika 2017. *Isonkyrön kirkon maalaukset. Tilajaatutkimus reformaation ajalta*. Pro gradu -tutkielma, Taidehistoria, Helsingin yliopisto. (Painamaton.)

Andrén, Anders 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till historiska arkeologierna*. B Östlings bokförlag.

Beskow, Hans 1953. *Bidrag till studiet av övre Norrlands kyrkor*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.

von Bonsdorff, Bengt 1988. Kuvataide 1600- ja 1700-luvulla. Salme Sarajas-Korte (toim.), *Ars. Suomen Taide 2*. Otava, Helsinki, 256–319.

von Bonsdorff, Jan 2007. Innovation och individuation: Några betraktelser över senmedeltida konstnärer i Nordeuropa. *Kunst og kultur* 2/2007, 92–101.

Ekko, Paavo Olavi 1960. Pakanuuden ja kristinuskon vaikutteita Länsi-Suomen puumerkeissä. *Turun Historiallinen Arkisto* XV. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku, 78–93.

Ekko, Paavo Olavi 1984. *Puumerkit ja riimut menneisyyden avaimina*. Omakustanne, Helsinki.

Epaud, Frédéric 2011. La charpente de la nef de la cathédrale de Bourges. *Revue archéologique du centre de la France* 2011, 501–554.

Eriksson, Daniel & Torgen, Charlott 2016. *Medeltida taklag. Örebro län, Strängnäs stift. Etapp 2, 2015–2016*. Örebro läns museum, rapport 4/2016. Örebro läns museum, Örebro.

Flodin, Barbro 1998. Nederluleå kyrka. *Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium* 223. Riksan-tikvarieämbetet, Stockholm.

Gardberg, Carl Jacob 1959. *Åbo slott under den äldre vasatiden: en byggnadshistorisk undersökning*. Finska fornminnesföreningens tidskrift 60. Helsingfors.

Gullbrandsson, Robin 2011. *Medeltida taklag. Elva kyrkor i Linköpings stift. Linköpings stift, Jönköpings och Kalmar län. Kulturhistorisk inventering. Jönköpings museum, byggnadsvårdsrapport 1/2011*. Jönköpings museum, Jönköping.

Gurevich, Aaron 1995. *The Origins of European Individualism*. Blackwell, Oxford.

Haggrén, Georg 1998. Historiallisen ajan arkeologia ja henkilöhistoriallinen tutkimus. *Genos* 1998, 102–110.

Heinonen, Tuuli 2016. Historialliset lähteet kylätonttikohteella – Esimerkinä Vantaan Märten-sby. SKAS 2/2016, 3–10.

Hanka, Heikki 2002. Kirkon ja maallisen vallan kuvat 1600- ja 1600-luvuilla. Tuomas M. S. Lehtonen & Timo Joutsivuo (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 1. Taivas ja maa*. Tammi, Helsinki, 337–345.

Hiekkanen, Markus 1994. Stone Churches in the medieval diocese of Finland. A systematic classification and chronology. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja* 101. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.

Hiekkanen, Markus 1995. Takstolar i Finlands medeltida stenkyrkor. *Hikuin* 22, 269–290.

Hiekkanen, Markus 2003a. The Reformation and Unfinished Churches in Finland. David Gaimster & Roberta Gilchrist (eds.), *The Archaeology of Reformation 1480–1580*. Maney, Leeds.

Hiekkanen, Markus 2003b. *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Otava, Helsinki.

Hiekkanen, Markus 2005. Keminmaan keskiaikaisen kivikirkon rakentamisajankohdan uudelleenarviointia. *Faravid* 2005, 35–52.

Hiekkanen, Markus 2007. *Suomen keskiajan kivikirkot*. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.

Hukantaival, Sonja 2016. For a Witch Cannot Cross Such a Threshold! Building Concealment Traditions in Finland c. 1200–1950. *Archaeologia medii Aevi Finlandiae* XXIII, Turku.

Huttunen, Marko 2016. Konttikattotuolit. *Veistolastut* 1/2016, 6–15.

Immonen, Visa 2008. Maallinen hopea kirjoissa ja kätköissä. Lähdeaineistojen eroista ja

yhtäläisyyksistä 1500-luvun Suomessa. *SKAS* 4/2008, 3–12.

Johnson, Matthew 1996. *The Archaeology of Capitalism*. Blackwell, Oxford.

Jokipii, Mauno 1985. *Kallialan keskiaikaiset kirkontilit*. Eripainos.

Kallio-Seppä, Titta 2013. *Kosteutta, puuta ja valankäyttöä. Arkeologinen näkökulma Oulun kaupungin julkisen tilan kehittymiseen 1600-luvulta 1820-luvulle*. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, Oulu.

Killinen, Kustaa 1896. Puumerkeistä ja muista omistusmerkeistä. *Suomen museo* 3–4/1896, 17–20.

Koivunen, Pentti, Vahtola, Jouko, Satokangas, Reija & Itkonen, Martti 1997. *Keminmaan historia*. Keminmaan seurakunta, Keminmaa.

Korhonen, Teppo 2015. Suomalaisista puumerkeistä. Ulla Clerc (toim.), *Kirjain kerrallaan*. Lukemisen ja kirjoittamisen jäljet. *Turun Historiallinen arkisto* 66. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku.

Laine, Laura 2018. *Keminmaan vanha kirkko. Rakennushistoriaselvitys*. Arkkitehtitoimisto Li-vady ja Keminmaan seurakunta, Helsinki ja Keminmaa (painossa).

Lempiäinen, Pertti 1967. Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia* 73. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.

Linscott, Kristina 2006. Medeltida tak. *Bevarade takkonstruktioner i svenska medeltidskyrkor. Del 1: Rapport om kunskapsläget 2006*. Göteborgs Universitet, Göteborg.

Lucas, Gavin 2012. *Understanding the Archaeological record*. Cambridge University Press, Cambridge.

Luppi, Päivi 1997. Tiili – avain – tiilentekijä. *SKAS* 1/1997, 14–16.

Melin, Roger 1989. Kalix kyrka under fem sekel. Jan-Olof Westerberg (red.), *Kalix. Del 4. Nederkalix kyrka*. Norbottens museum & Nederkalix Församling. 43–70.

Melin, Roger & Westerberg, Jan Olof 1989. Den medeltida bygden. Jan-Olof Westerberg (red.), *Kalix. Del 4. Nederkalix kyrka*. Norbottens museum & Nederkalix Församling. 15–26.

Moreland, John 2001. *Archaeology and text*. Duckworth Publishers, London.

Mäkelä, Paula 2015. Kirkonrakentajasuku Rijf. Pohjalaisen kirkonrakentajasuvun rakennus- ja suunnittelutuotanto sekä toiminta kustavilaisen aikakauden Suomessa. *Jyväskylä Studies in Humanities* 274. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

Niukkanen, Marianna 2002. Sirpaleita suurvalta-ajan Helsingistä. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja* 22. Museovirasto ja Suomen pankki, Helsinki.

Olsen, Bjornar 2003. Material culture after text. Remembering Things. *Norwegian Archaeological Review* 2/2003, 87–104.

Paavola, Kirsti 1998. *Kepeät mullat. Kirjallisiin ja esineellisiin lähteisiin perustuva tutkimus Pohjois-Pohjanmaan rannikon kirkkohautoista*. Oulun yliopisto, Oulu.

Pettersson, Lars 1987. Templum Saloense. Pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja* 90. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.

Ratilainen, Tanja 1997. *Hämeen linnan tiilissä esiintyvät jäljet ja piirrokset – ja pohdintaa niiden synnystä ja tarkoituksesta*. Proseminarityö, Arkeologia, Turun yliopisto. (Painamaton.)

Rinne, Juhani 1941. *Turun tuomiokirkko keskiaikaina I*. Turun tuomiokirkon isännistö, Turku.

Salonen, Kirsi 2016. Rooma, Tukholma ja Turku. Reformaatio ja muuttuva kirkollinen hallinto. Mari Heinonen & Marika Räsänen (toim.), *Pohjoinen Reformaatio*. Turun Historiallinen Yhdistys ja TUCEMEMS, Turku.

Seppälä, Suvanna 2009. Viljana, nahkoina, kapakalana. Talonpoikien maksamat kruununverot Suomessa vuosina 1539–1609. *Bibliotheca Historica* 125. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.

Savolainen, Panu 2011. Rettigin tontin rauniot historiallisissa lähteissä vuoteen 1827. *SKAS* 1/2011, 19–46.

Savolainen, Panu 2013. Haarautuvien polkujen puutarha. Arkeologia ja historia menneisyyttä määritämässä. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2013, 395–408.

Skånberg, Tuve 2003. Glömda gudstecken. Från fornkyrklig dopplurgi till allmogens bomärken. *Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis* 45. Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv, Lund.

Taawo, Kjell 2004. *Medeltida taglag i Södermanland. Strängnäs stift, Södermanlands län. Inventering och dokumentation*. Sörmlands museum, rapport 7/2015. Sörmlands museum, Nyköping.

- Torvinen, Markku 1984. Om målningarna i Kemi landförsamlins gamla kyrka. *Finskt Museum* 1984, 31–69.
- Uotila, Kari 2003. Kivitaloja keskiajan Turussa. Liisa Seppänen (toim.), Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* IX. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku, 121–134.
- Viitaniemi, Ella 2016. Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen. Paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kirkon rakennusprosessi 1730–1786. *Acta Universitatis Tamperensis* 2158. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Väre, Tiina 2017. *Osteobiography of Vicar Rungius. analyses of the bones and tissues of the mummy of an early 17th-century Northern Finnish clergyman using radiology and stable isotopes*. Oulun yliopisto, Oulu.
- Weitz, A, Charruadas, P, Fraiture, P & Hoffsummer, P. 2015. Roof Frames in the Built Heritage of Brussels (Belgium). The contribution of dendrochronology and written sources. Conference proceeding, *TRACE – Tree Rings in Archaeology, Climatology and Ecology* 2015.
- Wilkie, Laurie A. 2006. Documentary Archaeology. David Hicks & Mary C. Beaudry (eds.), *Historical Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ylimaunu, Timo 2007. Aittakylästä kaupungiksi. Arkeologinen tutkimus Tornion kaupungistumisesta 18. vuosisadan loppuun mennessä. *Studia Archaeologica Septentrionalia* 4. Rovaniemi.
- Ylimaunu, Timo, Lakomäki, Sami, Kallio-Sepä, Titta, Mullins, Paul R., Nurmi, Risto & Kuorilehto, Markku 2014. Borderlands as spaces: Creating third spaces and fractured landscapes in medieval Northern Finland. *Journal of Social Archaeology* 2/2014, 244–267.
- Ylimaunu, Timo 2013. Discipline, Churches and Landscape: Material Culture of Social Hierarchy in Northern Finland from the Seventeenth to the Eighteenth Century. James Symonds, Anna Baddock & Jeff Oliver (eds), *Historical Archaeologies of Cognition*. Equinox Publishing, Sheffield. 28–42.